

Dengang de "løsagtige" blev udskibet

– historien om "Sprogø-pigerne"

Af Karl Grunewald

I Danmark gennemførtes i årene 1923-1961 et vældigt projekt. For at isolere ikke ønskede individer fra resten af samfundet åbnedes to anstalter på to forskellige øer: én for "åndssvage, kriminelle mænd" og én for "åndssvage, letfærdige kvinder". Birgit Kirkebæk har tidligere skrevet en bog om mandeanstalten på Livø og nu en imponerende bog om den sidste, "Sprogøanstalten".

Fra 1800 tallet og helt frem til 1940'erne var Danmark rigere end de øvrige nordiske lande. Inden for omsorgsarbejde for udviklingshæmmede var Danmark et foregangsland med adskillige store anstalter under lægelig ledelse. I Sverige havde vi kun relativt små, "decentraliserede" anstalter.

I begyndelsen af 1900 tallet bredte der sig nogle forestillinger om, at afvigende og syge mennesker var en forhindring for civilisationens fremgang, og at der blev flere og flere af dem. Man udviklede nye diagnoser og andre sociale konstruktioner for at fastslå, hvem de var. Udviklingen måtte for alt i verden stoppes!

En af disse nye diagnoser var åndssvag. Det engelske begreb *moral insanity* – (moralisk sindssyg) – blev indimellem brugt på linie med *moral imbecillitas* – (moralisk åndssvag). Senere anvendtes den medicinske diagnose moralisk defekt. Men disse betegnelser slog aldrig rigtigt igennem i Norden.

I 1900 tallets første og andet årti samlede interessen for disse "minusindivider" i samfundet sig om de åndssvage. Ved hjælp af de nye muligheder for at intelligenster fandt man hele tiden flere, ikke kun blandt prostituerede, men også blandt kriminelle og i øvrigt socialt belastede. Og hele tiden drejer det sig om mennesker med en let udviklingshæmning – hverken moderat eller alvorligt hæmmede.

Sprogø

En af Danmarks bedst kendte overlæger tog initiativet til at åbne en anstalt for "åndssvage, kriminelle mænd", og cirka ti år senere en for "åndssvage, letfærdige kvinder" på to forskellige øer. Den for mændene fungerede fra 1911 til 1961 og

den for kvinderne fra 1923 til 1961.

Også i Sverige planlagde man anstalter for de åndssvage på små øer. En undersøgelse fra tyverne foreslog, at kvinderne skulle interneres på øen Balgö uden for Varberg og mændene på Store Röknen i den nordlige del af Vättern. Men det viste sig at være billigere at bruge en rømmet kaserne. I 1931 åbnedes Västra Mark midt i Örebro (!) med plads til 350 kvinder og Salberga i Sala til cirka lige så mange mænd. I begge tilfælde var anstalterne beregnet til *imbecile asociale*, men i praksis var der tale om mennesker med små udviklingshæmninger, som ikke kunne klare sig i samfundet.

Sprogø ligger midt i Store Bælt mellem Sjælland og Fyn. På dens 90 tønder land var der et stort fyrtårn, som blev passet af tre familier. Fyret lå højt oppe på en bakke. Der var næsten ingen skovbevoksning. Da åndssvageforsorgen overtog øen i 1923 var der yderligere to familier, som forsørgede sig ved øens to små landbrug. Om sommeren boede der ansatte fra DSB – De Danske Statsbaner – på øen som rekonvalescenter eller som pensionatsgæster.

De kom fra fattige familier

Det var her de "åndssvage" kvinder blev flyttet hen. Men da anstalten først var blevet etableret begyndte overlægerne at skride i afgrænsningen af diagnosen "åndssvag". Intelligenskvotienten blev ofte bedømt højere af de henvisende læger end af "de virkelige specialister i testning" – åndssvageforsorgens egne læger. Det blev til stadighed diskuteret, hvilken kvotient, der skulle gælde. I Danmark endte den med at blive 75 i stedet for som hos os i Sverige 65-70. Det indebar, i al fald teoretisk, en fordobling af antallet. Det stemmer også med, at mange af de "åndssvage" indskrevne kunne både læse og skrive, havde gået i almindelig skole og var bekræftede.

Den seksuelle vidtløftighed bestod ofte i, at kvinderne havde født børn uden for ægteskab, og at de havde kønssygdomme. Også blodskam (incest) forekom.

Kvinderne kom som regel fra fattige, store familier med misbrug og sociale problemer. Årsagen til deres tilstand ansås for at være arvelig. Hermed kunne hele familien føle sig skyldig.

Men langt fra alle, der faldt ind under de angivne kriterier, kom til Sprogø. Måske var

Friheden på Sprogø

Kvinderne som blev udskibet til Sprogø fik lov til at rejse hjem på ferie en gang om året, hvis forholdene var til det i hjemmet. Hvis det ikke gik, kunne man få lov til at tilbringe sin ferie i dette lille, ensomt beliggende hus på øen. Huset blev kaldt "Friheden". I otte dage slap kvinderne for at arbejde og de måtte både ryge, drikke kaffe og spise kager. Men skulle dog som sædvanlig spise og sove sammen med de andre kvinder.

det for mange tilstrækkeligt, at øen var et symbol for, hvordan det kan gå, hvis man ikke følger den gældende moral. Ikke alene kom man på anstalt, man blev også isoleret på en lille ø. Stærkere kan et civiliseret samfund ikke markere sin handlekraft over for de svageste af sine medborgere. Men ø-konceptet ansås for at være et humant alternativ, selv om en sådan deportation indebar, at man mistede sine borgerlige rettigheder.

"Sprogø-pige"

"Sprogø-pige" blev et begreb i Danmark – det udtrykte den ubegavede kvinde, som ikke bare var farlig for mænd men for hele samfundet, fordi hun ikke kunne styre sin seksualitet. Dette negative syn på de åndssvage kvinder kom til at smitte af på alle åndssvage.

Det var kvindernes handlinger, der lå til grund for diagnosen. Viste det sig så, at de derudover var svagt begavede, fik diagnosen et præg af håbløshed. Her var der vir-

kelig ikke andet at gøre end at isolere vedkommende fra alle muligheder for at sætte børn i verden. De var farlige for samfundets fremskridt, økonomi og moral – hvor venlige eller forsagte de så ellers kunne være.

En kendt undersøgelse af de prostituerede i København i årene fra 1931 til 1935 bekræftede sammenhængen med åndssvagheit. 29% af de undersøgte blev bedømt som psykisk normale. 22% som psykopater og resten som svagt begavede. De åndssvage af dem blev anbragt under åndssvageforsorgen på ubestemt tid.

Åndssvage lægerne udviklede et særligt syn på disse kvinders seksualitet. De anså kvinderne for at være ude af stand til at kontrollere den. Det blev ensbetydende med hyperseksualitet eller erotomani – en medicinsk diagnose uden behandlingsmuligheder. Deres seksualitet ansås for at være perverteret maskulin. I tilfælde af kønssygdomme var det kvinden, der smittede manden – ikke den anden vej. Mæn-

dene blev feminiserede og gjort til ofre for den aktive kvinde – de blev forført.

Åndssvageforsorgen blev nu vigtigere end nogensinde og udnyttede sin status som repræsentant for en formodet medicinsk videnskab. Og man var tilbøjelig til at betone fordelene ved Sprogø – dér kunne kvinderne hjælpe til ved deres forsørgelse, de belastede ikke kommunen, og de fødte ingen børn.

Livet på øen

I 1923 flyttede man ind i de bygninger, der allerede forefandtes. Men allerede i 1925 ramtes anstalten af en ulykke – alle huse bortset fra to brændte ned. Branden var blevet anstiftet af en "fornærmeth ungsmø". Dette blev set som bevis på, hvor farlige patienterne var, og dermed hvor berettiget anstalten var. To år senere var der opført nye huse. De var grupperet i en firkant med plads til både patienter, personale og arbejdslokaler. Kun få værelser var enkeltværelser, og madsalen var fælles for alle, patienter som personale. Senere kom der en gymnastiksal til. Under Anden Verdenskrig besatte tyskerne øen. Alle bortset fra fyrmesteren – men inklusiv dyrene – blev tvunget til at forlade øen.

I mange år havde man kun en lille båd, som ikke kunne klare isen eller beskytte madtransporten mod bølgerne, når de slog ind over båden. Nogle gange var både sukker og mel vådt ved ankomsten. Det hændte, at man var tvunget til at kaste proviant ned fra fly. Senere fik man en større båd, som kom to gange om ugen. Rejsen over til fastlandet tog lidt mere end tre kvarter.

Der var ingen, der flygtede fra øen bortset fra én gang, hvor to kvinder flygtede i fyrmesterens båd.

I alt har mellem 400 og 500 kvinder været indskrevet på Sprogøanstalten. Oftest boede der 50 kvinder ad gangen. Opholdene var lange. I begyndelsen regnede man med en anbringelsestid på cirka syv år, men senere faldt den til et par år. De fleste var ved indskrivningen mellem tyve og tredive år gamle.

Overlægen plejede at besøge øen en gang om måneden. Almindelige lægebesøg og tandlægebesøg foregik på fastlandet.

Forstanderinden og overlægen havde en rolle som mor og far for de indskrevne. De var suveræne i deres beslutninger og nød respekt og beundring i offentlighedens øjne. Det drejede sig jo om en human indsats over for mennesker med den allerlaveste status i samfundet.

Når man i denne periode beskriver Sprogø i aviser og tidsskrifter – en stor del er refereret i Kirkebæks bog – er perspektivet altid myndighedernes. Ingen bedømmelse tager udgangspunkt i kvindernes udsathed.

Personalet var kvindeligt, bortset fra den, som havde ansvaret for landbruget, som indimellem var en mand. Alt personale boede på øen. Der var som regel ingen særlige problemer med at rekruttere personale.

Forsorgen

Forfatteren har studeret 18 patienters journaler fordelt over alle de år, hvor Sprogøanstalten fungerede. Især bemærker hun her en såkaldt *citativdring*, dvs. at det som én gang var blevet skrevet om en person i en journal, ofte førtes videre i andre dokumenter og journaler, uden at det blev efterprøvet, om det der stod, var rigtigt.

Kvinderne blev opfattet som børn, og de var som regel indskrevet på ubestemt tid. Behandlingen bestod i genopdragelse og disciplinering.

Der nævnes intet i bogen om homoseksualitet patienterne imellem. Forfatteren mener, at dette ikke ser ud til at have skabt problemer, hvilket det derimod gjorde på den mandlige ø-anstalt. Dog angiver nogle overlæger i 1950'erne, at det forekommer, at kvinderne har "tillært sig homoseksualitet i den grad, at det er meget generende ved senere placeringer".

En ting var at holde kvinderne væk fra mændene. En anden at holde mændene væk fra kvinderne. Det var nødvendigt at forbyde adgang til øen på grund af rygter om kvindernes grænseløse seksualitet og deres udnyttelse af enhver given lejlighed til seksuelt samkvem.

Et særskilt problem var det, at fiskerne i lang tid havde haft retten til at tørre garn på øen. Regeringen blev tvunget til at

ophæve denne rettighed. Selv håndværkere, som byggede eller reparerede husene, var et problem. Der blev indført en særlig klausul i kontrakterne vedrørende omgang med patienterne. Én gang gjorde en landbrugselev en kvinde gravid. Han blev idømt seks måneders fængsel.

Der fandtes en straffecelle på anstalten. I de første år blev den brugt til lange isolationsstraffe. Siden anvendtes den efterhånden sjældent og da kun i få dage.

Der fandtes også en lang række andre straffe, selv kollektiv afstraffelse. For eksempel kunne søndagen blive forvandlet til en hverdag. Gruppepresset var stort – indimellem blev der rapporteret om direkte mobning.

I 1951 gjorde tre kvinder oprør. De gik bersærk, smadrede vinduerne og gennemheglede personalet. Kun med hjælp fra fyrmesteren og hans medhjælper fik man lagt nogen i bælte og nogen i cellen.

Udskrivning

Det var lettere at blive ind- end udskrevet! En forudsætning for at få lov til at forlade anstalten var, at man indvilligede i at blive steriliseret efter den lov om sterilisering, som Danmark vedtog i 1929. Nogle blev udskrevet til kontrolleret familiepleje, oftest i landbruget. Dette udviklede sig i Danmark langt ud over, hvad det gjorde i de andre nordiske lande. Helt op i 1960'erne havde man i Danmark over 7.000 personer i familiepleje, hvor man i Sverige havde 900. Plejefamilien fik betaling og gratis arbejdskraft, mens patienten fik lommepenge fra den anstalt, hun var udlånt fra.

Birgit Kirkebæk
"LETFÆRDIG OG
LØSAGTIG –
KVINDEANSTALTEN
SPROGØ 1923-1961".
Forlaget SOCPOL,
2004.
324 sider,
kr. 260,- incl. moms.

Der blev gjort forsøg på at vurdere resultaterne af at have været i pleje på Sprogø. De viste, at cirka halvdelen havde forbedret deres opførsel.

Bønsskrivelser fra forældre

Der er i bogen mange eksempler på breve fra forældre, altså anbragte kvinder, der havde børn uden for Sprogø, som anmoder om at blive udskrevet. Indimellem mener vedkommende at have fundet en blivende ægtefælle. Denne eventuelle nye ægtefælle skulle dog godkendes af overlægen og myndighederne. Her er et eksempel på en sådan korrespondance: Patient Ada skrev til myndighederne, at hun ville giftes med faren til sit barn, men overlægen frarådede det. Ironisk nok var hans svar, at da både hun og hendes kommende ægtefælle var åndssvage, var udsigterne til en frugtbar og lidet værdifuld børneavl gode. Selv ikke efter at Ada havde ladet sig sterilisere, fik hun lov til at gifte sig. Men så skrev hun til regeringen, der gav hende tilladelsen.

Mange kvinder, der havde født, havde naturligvis moderfølelser som alle andre. Et almindeligt ønske var at få lov til at besøge sit barn, at få at vide, hvor det befandt sig, og hvordan det gik for barnet.

Afslutningen

I 50'erne faldt belægningen. Behovet blev mindre til dels på grund af efterspørgslen efter kvindelig arbejdskraft. Det blev også sværere at rekruttere personale.

Anbringelsesårsagen, hyperseksualitet, blev nedtonet og i vid udstrækning erstattet med behov for disciplinering og straf.

Da åndssvageforsorgen forlod Sprogø i 1961 blev der fremsat flere forslag om, at øen kunne bruges af andre diagnosegrupper. Men sådan blev det ikke. Nu bruges de intakte bygninger af Sund & Bælt til ferielejligheder og til konferencer.

Anmeldelsen har tidligere været bragt i tidsskriftet *Intra* nr. 4/04, her oversat af Lissi Nordahn. Karl Grunewald er pensioneret medicinalråd og har i Sverige haft samme betydning og indflydelsesrige stilling som N.E. Bank-Mikkelsen havde som forsorgschef i Danmark. Er i dag foredragsholder og redaktør af *Intra*.